

MİLLİ ƏDƏBİYYAT TARİXİ MİKAYIL RƏFİLİNİN TƏDQİQATLARINDA

Nurlanə Hümət qızı Məmmədova

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, AMEA

E-mail: memmedovanurlane89@gmail.com

Şair, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və tənqidçi kimi ədəbiyyat tarixində iz qoyan Mikayıl Rəfili sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərini diqqət mərkəzində saxlayan şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Elmi-nəzəri biliyə malik olan ədəbiyyatşünasın böyük xidmətlərindən biri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu və problemləri üzərində tədqiqat aparmasıdır. Bu cəhətdən, ədəbiyyatın keçdiyi mərhələlərə nəzər yetirən Mikayıl Rəfilinin klassik irs və onların yetişdiyi ədəbi mühit haqqında olan fikirlərini araşdırmaq, ədəbiyyatşünaslıqda onun yerini müəyyənləşdirmək məqalənin əsas yazılma məqsədidir. Çünki o, Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi inkişaf proseslərini obyektiv şəkildə izləmiş, bu təsirlərin nəticəsində ədəbiyyat tarixinin keçdiyi inkişaf yolunu sistemləşdirməyə cəhd etmişdir. Buna görə də məqalədə Mikayıl Rəfilinin "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ikicildliyi üçün yazdığı "Ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı" bölməsi və "Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı tədqiqata cəlb edilmişdir. Belə ki, bu əsərlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları və başlanğıcı məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Məqalədə ədəbiyyatşünasın Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim dövrdən XVI əsrə qədər olan dövrləşmə konsepsiyası və klassik irsi formalaşdırın ədəbi simalar haqqında olan fikirlərinə ilk dəfə olaraq toxunulur. Milli-mənəvi dəyərlərin vacibliyini dərk edən tənqidçinin ədəbiyyatşünaslığın inkişafı üçün gördüyü işlərin bu günün prizmasından tədqiqata cəlb edilməsinə ehtiyac vardır. Məqalənin elmi yeniliyini şərtləndirən amil budur. Milli ədəbiyyat tarixinin yazılması və hazırlanması prosesində iştirak etmək milli düşüncənin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tipli tədqiqatların olması ədəbiyyatşünaslığın perspektivlərini nizamlamağa xidmət edir və bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalar üçün geniş imkanlar yaradır.

Açar sözlər: ədəbiyyatşünaslıq, klassik irs, dövrləşmə, etnogenez, dil

GİRİŞ

Milli ədəbiyyat tarixi elmin konseptual məzmununu əhatə edir. Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının ənənə və novator xüsusiyyətlərini xronoloji ardıcılıqla izləmək milli varlığın təsdiqi kimi özünü göstərir. Ədəbiyyat tarixinin inkişaf dinamikasına nəzər yetirmək ədəbiyyatşünasların fəaliyyətinin hər hansı bir mərhələsində əsas istiqamətləri olmuşdur. Bu müstəvidə milli ədəbiyyat tarixinin araşdırılıb ortaya çıxarılmasında, elmin gələcəkdəki potensialının bünövrəsinin qoyulmasında və möhkəmləndirilməsində Mikayıl Rəfilinin də böyük xidmətləri vardır. Ədəbiyyat tarixini öyrənmək və təbliğ etmək milli kimliyin özünəməxsusluğunu ortaya çıxaran faktordur. Mikayıl Rəfili kimi bir tədqiqatçının klassik Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasına diqqət ayırması sovet dövrü ədəbi prosesində mühüm hadisədir. XX əsrin 30-50-ci illərində fəaliyyət göstərən tənqidçinin klassik irsə marağını və münasibətini tədqiqata cəlb etmək müasir dövr üçün aktualıq kəsb edən bir məsələdir.

ƏSAS HİSSƏ

Ədəbiyyat tarixinin hazırlanmasında Mikayıl Rəfilinin xidmətləri

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi qədim və zəngindir. Bu tarixi formalaşdırın ədəbi şəxsiyyətləri və bədii nümunələri vaxtında dəyərləndirmək bir ədəbiyyatşünasın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Mikayıl Rəfili XX əsrin 40-50-ci illərində ədəbiyyat tarixinin yazılmasında fəal iştirak edən tənqidçilərdən olmuşdur. O, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Nizami adı

na Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən hazırlanmış “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının həmmüəlliflərindən biridir. 1943-1944-cü illərdə iki cildə ibarət olaraq nəşr olunmuş bu kitabın “Ən qədim Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsini Mikayıl Rəfil yazmışdır. Eyni zamanda, onun 1941-ci ildə “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı rus dilində nəşr olunmuşdur. Bu kitabda onun qədim dövrlərdən XVI əsrə qədər olan ədəbiyyat tarixini ardıcılıqla izlədiyinin şahidi oluruq.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildi ən qədim dövrlərdən XVIII əsrə qədər, ikinci cild isə XIX əsrdən XX əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrləri əhatə edir. Bu kitab milli ədəbiyyat tarixinin yaranması işində ilk təşəbbüsdür. Kitabın müəllifləri Heydər Hüseynov, Mikayıl Rəfil, Həmid Araslı, Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Feyzulla Qasımzadə, Mir Cəlal, Məmməd Arif olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslığın yeni elmi dəyərlərlə inkişafı baxımından mühüm hadisə olan bu kitabın hazırlanmasında Mikayıl Rəfilinin də yer alması təqdirəlayiq bir haldır. Çünki Mikayıl Rəfil elmi-nəzəri biliyi, təcrübi ustalığı, özünəməxsus üslubu ilə artıq kamillik mərhələsinə qədəm qoymuş bir alim idi. Xüsusilə, ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasının ona həvalə edilməsi bu faktı sübut edir. Belə bir mövzunun işlənməsi tədqiqatçısından elmi şəriştə tələb edir. Ədəbiyyat tarixinin yazılması zamanı Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin başlanğıcının, mənşəyinin hansı mənbədən formalaşmasını axtarıb tapmaq sovet ideologiyası şəraitində qədim tarixi keçmiş qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə yadigar qoymaq funksiyasını yerinə yetirir. Mikayıl Rəfil də klassik irsə qayğı ilə yanaşmağın və onların yaradıcılığının mühafizə edilməsinin önəmini xüsusi qeyd etmişdir: “Hər bir xalqın mədəniyyət tarixində hər zaman, dünya bədii ədəbiyyat xəzinəsini xeyli zənginləşdirən dahi əsərlərə, xalqın iftixar etdiyi, əsərlərini göz bəbəyi kimi qoruduğu ölməz simalara təsadüf edirik. Yunanlar dünya mədəniyyətinə Homerin eposunu, iranlılar Firdovsini, italyalıları Danteni vermiş, Gürcüstan – Rustavellini, Azərbaycan – Nizami və Füzulini, İngiltərə – Şekspiri, İspaniya – Servantesi, Rusiya – Puşkini və Tolstoyu yetirmişdir” [3, s. 3]. Bununla da, tənqidçi Azərbaycan mədəniyyətinin qonşu xalqların mədəniyyəti ilə əlaqədə inkişaf edərək, Şərqi və antik ədəbiyyatın bədii sərvətlərini özündə cəmləşdirdiyi qənaətinə gəlmişdir. O, eramızdan səkkiz əsr əvvəl Azərbaycanda mədəni bir həyat olduğu fikrini III Sardurun abidəsinə istinad edərək təsdiq etmişdir. Sardur Gəncəyə səfər etmiş, buranın mədəniyyətinin inkişafı barədə məlumat vermişdir.

Mikayıl Rəfilinin dövrləşmə konsepsiyası

Milli ədəbiyyat tarixinin yazılması zamanı ilk addım dövrləşmə aparılmasıdır. Bu problemin həllinin zəruriliyini dərk edən Mikayıl Rəfilinin dövrləşmə konsepsiyası sovet ideologiyasının hökm sürdüyü bir şəraitdə ilk təşəbbüs kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif illərdə tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu tədqiqatlar içərisində tənqidçinin problemə fərqli münasibəti və tədqiqatın orijinallığı müasir dövr üçün araşdırılmasının labüdlüyünü ortaya qoyur. Belə ki, milli ədəbiyyat tarixinin inkişaf dinamikası, ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan konsepsiya və fikirləri üzə çıxarmaq, tənqidçinin ədəbiyyat tarixinin hazırlanmasında oynadığı rolu müəyyənləşdirmək vacib məsələlərdən biridir. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının hansı baxış bucağından çıxıb bugünkü vəziyyətə düşməsi və sabitləşməsini araşdırmaq elmi təfəkkürün inkişafına öz müsbət təsirini göstərə bilər. Mikayıl Rəfil yaradıcılığını sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edən Nazif Ələkbərli də onun Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi ən böyük xidməti milli ədəbiyyat tarixinin yazılmasında iştirakı ilə əlaqələndirir: “Bu mənada onu çağdaş Azərbaycan elminin ilk mədəniyyətşünaslarından biri adlandırmaq olar. Azərbaycan tarixinin parlaq və yetkin mərhələləri üzərində düşünərkən və axtarış apararkən o, həmin dövrlərin tarixi estetik məzmununu aşkara çıxarmağa çalışır, mədəni tərəqqi və inkişafı diqqət mərkəzinə çəkirdi” [1, s. 34].

Beləliklə, Mikayıl Rəfilinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları iki mərhələni əhatə edirdi:

1. Ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı
2. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı

Bu dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, ədəbi sima və əsərlərini nəzərə alan Mikayıl Rəfilin hər dövrün mərhələ təsnifatını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Mikayıl Rəfilin Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşmə modelini qurmağa çalışmaq ədəbiyyat tarixinin yazılmasında ilk addımı atmışdır. Bu təsnifat şərti xarakter daşısa da, ədəbi nümunələrin yarandığı dövrün ümumi səciyyəsinə göstərə bilmişdir. Xüsusilə, bu bölgü zamanı tənqidçi tarixi şəraiti və bu şəraitin ədəbiyyat və mədəniyyətə təsirini qeyd etməyi unutmamışdır. O, bu dövrləşməni apararkən xronoloji ardıcılığı izləmiş, dil, Azərbaycan xalqının tarixi mənşəyi məsələsinə diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Etnogenez və iqtisadi faktorun nəzərə alınması onun bölgüsünün qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Müəllifin düzgün nəticəsi idi ki, “Azərbaycan xalqının mədəniyyəti əsrlər boyu davam edən inkişafı zamanı istər dil cəhətindən, istər öz mədəni mərkəzləri cəhətindən dəyişsə də, ümumiliyini və birliyini itirməmiş, tarixi inkişafın ardıcıl və üzvi bir məhsulu olmuşdur” [3, s.4]. Rəfilin ədəbi fakt və hadisələrlə yanaşı, mədəniyyətin inkişaf istiqamətləri və keçdiyi yol ilə maraqlanmış, Azərbaycan ədəbiyyatının 2500 il bundan əvvəl yaranması fikrini irəli sürmüşdür. Kamal Talıbzadənin tənqidçinin bu istiqamətdə olan tədqiqatları barədə fikirləri obyektivliyi ilə seçilirdi: “Professorun ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş əsərlərində bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, ədəbi hadisələri mücərrəd şəkildə təhlil etmədi, onları həyatla, ədəbi mühitlə, xalqın azadlıq hərəkatı və taleyi ilə əlaqələndirə bildirdi. Bu cəhət Rəfilinin əsərlərinin metodoloji düzgünlüyünü təmin edən bir xüsusiyyət kimi meydana çıxır” [5, s. 358].

Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin Mikayıl Rəfilin tərəfindən klassik irslə bağlı təsnifatı belədir:

№	Dövr	Mərhələlər	Tarix	Dil
1	Ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı	Midiya dövrü	e.ə. VI əsrə qədər	Azeri dili
2	Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı	Arran dövrü	X əsrə qədər	Aran dili
		“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yarandığı dövr	X-XI əsrlər	Azərbaycan dili Fars dili
		Şirvan dövrü	XII əsr	Azərbaycan dili Fars dili
		Monqollar istilasası və Teymurilər dövrü	XIII-XIV əsrlər	Azərbaycan dili Fars dili
		Qızılbaşlar dövrü	XV-XVI əsrlər	Azərbaycan dili Fars dili

Göründüyü kimi, tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasını Midiya dövlətinin meydana çıxması ilə bağlamışdır. “Avesta”-nı Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin ilk elmi-bədii əsəri kimi dəyərləndirmiş, Zərdüştün əslən azərbaycanlı olması fikrini irəli sürmüş, onu Azərbaycanın ən böyük mütəfəkkiri adlandırmışdır. Əsərdə etnoqrafik materialların, xalqın arzu-istəklərinin, mədəni yüksəlişinin, əkinçilik həyatının, qədim insanların dünya, ölüm, axirət haqqında təsəvvürlərinin yer aldığını bildirmişdir. “Avesta”-nın dörd bölməsi – Vendidad, Vispered, Yasna, Yeşt – haqqında məlumat verən ədəbiyyatşünas bədilik cəhətdən “Fat” hissəsinin daha təsirli olduğu qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrincə, “Fat” hissəsi şairanə fikirlər, incə təsvirlərlə doludur və bu hissədə zərif bir şeiriyyət vardır. “Avesta”-nın Yeşt hissəsi şeirlə yazılmış himnlərdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, müəllif tədqiqat

tında bu barədə fikir bildirmir. Mikayıl Rəfili Azərbaycan ədəbiyyat tarixini “Avesta”dan başlamaqda haqlıdır. Çünki bu əsər Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ortaqlıq başlanğıc dövrünə aid olan ilk mənbədir.

Qədim əfsanələr Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm janrlarından biridir. Burada əcdadlarımızın tarixi keçmiş, düşüncə tərz, həyat hadisələrini dərk etmələri haqqında dolğun məlumat vardır. Ədəbiyyatşünas yunan tarixçisi Herodot tərəfindən elmə təqdim olunan iki əfsanəni Azərbaycan ədəbiyyatının qədim epik nəsr nümunələri sırasına daxil etmişdir. Midiya dövründən bəhs edən bu əfsanələrin hər biri Kirin adı ilə bağlıdır. “Astiaq əfsanəsi”ndə e.ə. IV əsrdə Midiya dövlətinin İran padşahı Kir tərəfindən məğlubiyyətindən, “Tomris əfsanəsi”ndə isə Massaget tayfalarının çarçəsi Tomrisin Kirdən intiqam almasından bəhs edilir. Mikayıl Rəfili bu nəticəyə gəlir ki, Midiya əfsanələri Azərbaycan xalqının eramızdan əvvəl Midiya dövründə böyük bir ədəbiyyata malik olduğunu sübut etməkdədir. Əfsanələr Azərbaycan epik növünün ilkin mənbələri kimi sonrakı dastan yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Bu cəhətdən müəllifin fikirləri ilə razılaşırıq ki, Midiya əfsanələri Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında mühüm amil rolunu oynayır.

Klassik irsi formalaşdırən bədii nümunələrin hər birinin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əsas funksiyası Mikayıl Rəfilinin diqqətindən yayınmır. O, anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə başlaması fikrini əsaslandırmağa çalışmışdır. Uzun müddət Azərbaycan dilində yaranan ədəbiyyatın başlama tarixi İzzəddin Həsənoğlunun yaradıcılığı ilə götürülürdü. Hətta müasir dövrdə də bu fikirlər müdafiə edilir. Bir ədəbiyyatşünas kimi Mikayıl Rəfili hələ XX əsrin 40-cı illərində bu yanlış fikri təkzib etmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bu işdə rolunu xüsusi vurğulamışdır. Tənqidçinin bu tədqiqatından sonra yazılan elmi əsərlərdə də İzzəddin Həsənoğlunun adı qeyd edilmişdir. Son dövrün tədqiqatlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əhəmiyyəti diqqətə çatdırılır, milli dövlətçilik tariximizin inkişafı baxımından bu əsər qiymətli mənbə kimi dəyərləndirilir: “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan türk etnosunun Ata kitabıdır” [2, s.129].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını “Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim bədii abidəsi” adlandıran Mikayıl Rəfili əsəri xalq ədəbiyyatının nümunəsi kimi nəzərdən keçirmiş, eposda olan Azərbaycan dilinə məxsus söz və ifadələrdən bəhs etmişdir. O, X-XI əsrlərdə işlədilən dil faktoruna toxunarkən maraqlı bir ifadə işlətməmişdir. “Azərbaycan dili” birləşməsinə paralel olaraq, “Dədə Qorqudun dili” anlayışını da istifadə etmişdir. Dastanın boyları, mövzusu, ideyası, qəhrəmanları, bədii xüsusiyyətləri onun diqqətindən yayınmamışdır. Eposun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına təsirini xüsusi vurğulayan ədib onun izlərini “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib” kimi xalq dastanlarında axtarmış, forma etibarilə bu dastanların yaxınlığını üzə çıxarmışdır. Müəllif dastanın “İqor polko haqqında dastan”, “Roland nəğmələri”, “Nibelunq nəğmələri” ilə eyni cərgəyə qoyulmasını məqsəduyğun hesab etmişdir.

Tədqiqatçı hər dövrün yetirməsi olan ədəbi simalar haqqında qısa məlumat verir, onların ədəbiyyatdakı yerini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərirdi

Arran dövrü – şair Davud

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yarandığı dövr – Qətran Təbrizi

Şirvan dövrü – Məhsəti Gəncəvi, Əbül-ülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Müci-rəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi

Monqollar istilas və Teymurilər dövrü – İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi

Qızılbaşlar dövrü – Xəlili, Haşimi, Süruri, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Bəsiri, Matəmi, Məhəmməd Füzuli

Klassik irsin nümayəndələrinin bədii yaradıcılığının əsas mövzu və ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında fikir formalaşdırmaq Mikayıl Rəfilinin əsas məqsədi olmuşdur. Ədib X-XI əsri Azərbaycan tarixinin gələcək inkişafında mühüm bir etap kimi görmüş, ana dilində bədii nümunələrin yaranmasının bu məsələyə təkan verdiyini açıqlamışdır. XII əsri Azərbaycan mədəniyyətinin ye-

ni inkişaf mərhələsi kimi səciyyələndirən ədəbiyyatşünas bu əsrdə yetişən Məhsəti Gəncəvi, Əbül-ülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi ədiblərin arasında Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Məhsəti Gəncəvinin poeziyasının ədəbiyyatda qadının şüurunda olan oyanışı, cəmiyyətə qarşı etirazı göstərən ilk nümunələr olduğunu bildirmiş, onun sevgi lirikasında məyusluq əlaməti tapmışdır. Mikayıl Rəfilili Xaqani və Nizaminin yetişdiyi dövrü “Qızıl dövr” adlandırmış və bu dövrü böyük inkişaf dövrü kimi səciyyələndirmişdir. Xaqaninin yaradıcılığının təhlili zamanı vətəninə uzaqlara qaçmaq istəyən şairin xəyalı canlandırılmışdır. O, bunun səbəbini orta əsr feodal həyatı və Xaqaninin Şirvanşahlar sarayına etirazı ilə əlaqələndirmişdir. Dövrünün tələblərinə uyğun olaraq, onun yaradıcılığında Şirvanşahı və ailəsini tərifi edən qəsidələrin mövcudluğuna toxunan ədəbiyyatşünas “Mədain xərəbələri” əsərini sənətkarlıq cəhətdən ən mükəmməl əsər hesab etmiş, onu dünya şairi kimi təhlilə cəlb etmişdir. Ədəbiyyatşünas Nizami Gəncəvinin “Dünya ədəbiyyatının korifeyi” qismində görmüş, onun yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı kontekstində tədqiqatla cəlb etməyi üstün tutmuş, Azərbaycan renessansının çiçəklənməsində onun rolunu diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Nizaminin əsərlərinin dili məsələsinə toxunan Rəfilili böyük Azərbaycan şairinin Azərbaycan dilində də yazdığını təsdiq edən materialların varlığından bəhs etmiş, Nizaminin fars dilində yazmasını əsas gətirərək, onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa çalışan, onun azərbaycanlı olmasına şübhə etməyə şərait yaradanlara qarşı öz iradəni bildirmişdir. Müəllifin bu fikri “intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli poeziyanın mövcudluğunu düşünməyə əsas verir” [2, s.166]. Tənqidçi XIII əsrdə yaşamış Azərbaycan dilində şeiri dövrümüzə qədər gəlib çatmış İzzəddin Həsənoğlunun ədəbiyyat tarixində mövqeyini belə qiymətləndirirdi ki, onun yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının ən qaranlıq bir əsrini işıqlandırmışdır. XIV əsrin ədəbi siması olan Nəsiminin yaradıcılığında insan şəxsiyyətini yüksəltdiyi qənaətinə gəlmişdir. “Nəsiminin parlaq lirik yaradıcılığı və onun ideaları Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafına (Həbib, Xətai) çox təsir etmişdir. Nəsimi ilə Azərbaycan poeziyasının orta əsr tarixi tamamlanır və yeni bir etap açılırdı ki, bunun da ən parlaq nümayəndəsi XVI əsrin böyük şairi Məhəmməd Füzuli idi” [4, s. 119]. Tənqidçi XVI əsr ədəbiyyatının inkişaf nöqtəyi-nəzərindən Füzuli yaradıcılığı əsasında böyük bir dönüş mərhələsi olduğunu iddia edirdi. Onun yekun qənaəti belə idi ki, ədəbiyyatın xalq dilinə yaxınlaşmasında Füzuli yaradıcılığının rolu vardır.

Mikayıl Rəfilinin dövrləşmə konsepsiyasının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün müsbət keyfiyyətləri

Mikayıl Rəfilinin tədqiqatlarının bir neçə aspektdən əhəmiyyəti böyükdür:

- 1) Mikayıl Rəfilili təsnifatını tarixi prinsipləri əsas götürərək qurmuşdur.
- 2) Bu bölgülərdə elmi-nəzəri baxış diqqəti cəlb edir.
- 3) Azərbaycan ədəbiyyatının qədim tarixi keçmişi və zəngin irsi təqdim edilir.
- 4) Cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları ilə ədəbiyyatda gedən proseslərin vəhdətdə təhlili əsas istiqamət idi.
- 5) Müəllif ədəbiyyat tarixini sadəcə təsnifatlaşdırmaqla qalmamış, hər mərhələnin qısa xülasəsini də verməyi unutmamışdır.
- 6) Ədəbi simalar və onların əsərləri haqqında məlumatlar sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir.
- 7) Mikayıl Rəfilili tədqiqatlarını sovet ideologiyasının təsiri əsasında aparsa da, milli düşüncənin inikasını duyulmaqdadır.
- 8) Bu təhlillərdə “Azərbaycan xalqı” və “Azərbaycan dili” anlayışı geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Bu müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, Mikayıl Rəfilinin bölgüsü zamanı pərakəndəlik də müşahidə etmək mümkündür. Onun “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” bölgüsü böyük bir xronologiya əhatə edir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı qədim dövrün içində verilir və XVI əsrə qədərki dövr vahid proses kimi təqdim edilir. Fikrimizcə, “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” adı altında XIII əsrə qədərki dövr götürülsəydi, daha düzgün olardı. “Azərbaycan intibahı” anlayışı Mikayıl Rəfilinin tədqiqatlarında olsa da, o bu addan öz təsnifatında istifadə etməmişdir. Eyni zamanda, o, Nəsimi yaradıcılığını təhlil edərkən yanlışlığa yol vermiş, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının

onunla tamamlandığı fikrini irəli sürmüşdür. Bu səhvlərə baxmayaraq, milli ədəbiyyat tarixinin inkişafı baxımından Mikayıl Rəfilinin böyük işlər görmüşdür. Unutmaq olmaz ki, Mikayıl Rəfilinin yeni cıqırlarla getmişdir. Buna görə də diqqəti cəlb edən, marağa səbəb olan məsələlər və problemlər qaldırmışdır. Bu problemlərin qoyuluşu zamanı çatışmazlıqların olması gözləniləndir. Bununla belə, onun “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabından iki il sonra nəşr olunan həmmüəlifli olduğu “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı qədim dövrdən çıxarılmış, “Qədim dövr” və “Orta əsrlər dövrü” ayrı bir bölgədə təhlilə cəlb edilmişdir.

YEKUN NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yazılmasının önəm kəsb etdiyi dövrdə tənqidçinin bu sahədə oynadığı müsbət rol danılmazdır. Xüsusilə, klassik irsin tədqiqinin həmin dövr üçün çətin və mübahisəli olması faktının özü Mikayıl Rəfilinin üzərinə böyük bir yük götürdüyünü göstərir. Çünki bu müəllifdən məsuliyyət və ciddi hazırlıq tələb edir. Günün tələbləri səviyyəsində bu məsələnin zəruriliyini ortaya qoyan ədəbiyyatşünaslardan biri də Mikayıl Rəfilinin olmuşdur. Sovet rejiminin çətinliklərinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən ədəbiyyatşünas öz sözünü deməyi bacarmış, real fakt və hadisələri obyektiv prizmadan qiymətləndirməyi əsas hesab etmişdir. Həmçinin, tənqidçinin təxmini dövrləşdirməsi Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarını üzə çıxarmışdır. Onun bu cəhdi Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsində az rol oynamamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli, N.Ə. Mikayıl Rəfilinin (həyatı və yaradıcılığı) / N.Ə.Ələkbərli. – Bakı: “Qartal” nəşriyyatı, – 1998. – 100 s.
2. Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: “Elm”, – 2019. – 452 s.
3. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə] / H.N.Hüseynov, H.M.Arslı, M.H.Rəfilinin, M.H.A.Təhmasib – Bakı: EAAZF nəşriyyatı, – c. 1. – 1943. – 288 s.
4. Рафили, М. Г. Древняя Азербайджанская литература / М. Г.Рафили. – Баку: Издание НКП Азербайджанской ССР, – 1941. – 127 с.
5. Talibzadə, K.A.Ş. Tənqid və tənqidçilər / K.A.Ş.Talibzadə. – Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, – 1989. – 492 s.

HISTORY OF NATIONAL LITERATURE IN THE RESEARCH OF MIKAEL RAFILI

N.H. Mammadova

As a poet, pedagogue, literary critic and critic, Mikael Rafili left his mark on the history of literature and was one of the personalities who focused on various problems of Soviet-era Azerbaijani literature. One of the great services of a literary critic with scientific and theoretical knowledge is to conduct research on the topics and problems of classical Azerbaijani literature. In this regard, the main purpose of the article is to study the views of Mikael Rafili on the classical heritage and the literary environment in which they grew up, to determine its place in literary criticism, looking at the stages of literature. Because he objectively followed the processes of socio-historical development of the Azerbaijani people, tried to systematize the path of development of the history of literature as a result of these influences. Therefore, the book "Ancient Azerbaijani literature" and the article "The most ancient period of Azerbaijani literature" for the two-volume "A Brief History of Azerbaijani Literature" are involved in the study written by Mikael Rafili. Thus, the sources and origins of

Azerbaijani literature are in the center of attention in these works. The article touches for the first time on the literary critic's views on the concept of periodization of Azerbaijani literature from ancient times to the 16th century and on the literary figures who formed the classical heritage. A critic who understands the importance of national and moral values needs to be involved in research through the prism of today for the work he has done for the development of literary criticism. This is the factor that determines the scientific novelty of the article. Participation in the process of writing and preparing the history of national literature is important for the development of national thought. The existence of this type of research serves to regulate the prospects of literary criticism and creates ample opportunities for research in this area.

Keywords: *history of literature, classical heritage, chronology, ethnogenesis, language*

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МИКАЭЛА РАФИЛЯ

Н.Г. Мамедова

Как поэт, педагог, литературовед и критик Микаэл Рафили оставил свой след в истории литературы и был одним из тех, кто сосредоточил внимание на различных проблемах азербайджанской литературы в советское время. Одной из больших заслуг литературоведа, обладающего научно-теоретическими знаниями, является проведение исследований по темам и проблемам классической азербайджанской литературы. В связи с этим основной целью статьи является изучение взглядов Микаэла Рафили на классическое наследие и литературную среду, в которой они выросли, определить его место в литературоведении, рассматривая этапы развития литературы. Потому что он объективно следил за процессами общественно-исторического развития азербайджанского народа в результате этих влияний, пытался систематизировать пути развития истории литературы. Поэтому к исследованию привлекаются статья «Древнейший период азербайджанской литературы» и книга «Древняя азербайджанская литература», написанная Микаэлом Рафили для двухтомника «Краткая история азербайджанской литературы». Таким образом, в этих произведениях в центре внимания находятся источники и истоки азербайджанской литературы. В статье впервые затрагиваются взгляды литературоведа на концепцию периодизации азербайджанской литературы с древнейших времен до XVI века и на литературных деятелей, сформировавших классическое наследие. Критику, понимающему значение национальных и нравственных ценностей, необходимо привлекать к исследованиям сквозь призму сегодняшнего дня проделанную им работу по развитию литературоведения. Именно этим фактором определяется научная новизна статьи. Участие в процессе написания и подготовки истории национальной литературы имеет важное значение для развития национальной мысли. Существование данного вида исследований служит регламентации перспектив литературоведения и создает широкие возможности для исследований в этой области.

Ключевые слова: *история литературы, классическое наследие, хронология, этногенез, язык*